

Офіційний веб сайт Європейської комісії. — Режим доступу : ec.europa.eu/enterprise/.../sme/...environment/files/.

7. Study on Environment Related Regulatory Burdens for SMEs, Final Report, October 2011 [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Європейської комісії. — Режим доступу : http://ec.europa.eu/enterprise/environment/reports_studies/studies/finalrep_impact_env_reg_sme_oct11.pdf.

8. Table of Small Business Size Standards Matched to North American Industry Classification System Codes [Електронний ресурс] // Офіційний

веб-сайт Адміністрації малого бізнесу. — Режим доступу : www.sba.gov/.../Size_Standards_Table.pdf.

9. White Paper on Small and Medium Enterprises in Japan : Finding Vitality through Innovation and Human Resources, Japan Small Business Research Institute, September 2009 [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Інституту дослідження малого бізнесу Японії. — Режим доступу : http://www.chusho.meti.go.jp/pamflet/hakusyo/h21/h21_1/2009_hakusho_eng.pdf/.

Стаття надійшла до редакції 19.06.2012 р.

УДК 351.84:34

О. В. Горбатенко,
канд. юрид. наук,
доцент,

Державний вищий навчальний заклад
«Донецький національний технічний університет»

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ВЧЕННЯ ПРО ПРАВОВІДНОСИНИ У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Досліджено генезу юридичної думки щодо правовідносин у сфері соціального забезпечення у вітчизняній науці права соціального забезпечення, визначено поняття соціально-забезпечувальних правовідносин та їх основні ознаки. Визнано відсутність єдиного забезпечувального правовідношення, в рамках якого громадяни могли б реалізувати свої права на усі види соціального забезпечення.

Ключові слова: соціальне забезпечення, соціально-забезпечувальні правовідносини, ознаки соціально-забезпечувальних правовідносин, соціальне страхування.

Право соціального забезпечення — офіційний, державний регулятор соціально-забезпечувальних суспільних відносин. У цьому полягає його головне призначення. Регулюючи ті чи інші відносини між особами, які потребують забезпечення із різних життєвих обставин, з одного боку, і органами (організаціями), які їх надають, — з іншого, державний регулятор тим самим надає їм правової форми, внаслідок чого ці відносини набувають нової якості й особливого вигляду — стають правовими,

Соціально-забезпечувальні правовідносини виникають не тільки тому, що є норма права соціального забезпечення (хоча це обов'язкова формальна підстава), а тому, що конкретні забезпечувальні суспільні відносини потребують

правового регулювання. Тоді з'являється юридична норма і вже на її підставі — правовідношення. Правовий зв'язок суб'єктів, який виник на підставі норм права соціального забезпечення одного з них будь-яким благом, і є соціально-забезпечувальним правовідношенням.

Різні аспекти правовідносин соціального забезпечення досліджені ще за часів Радянського Союзу В. С. Андреевим [1], О. Д. Зайкіним [2], Р. І. Івановою [3] та ін.

У пострадянський період правовідносини у сфері соціального забезпечення досліджували Н. Б. Болотіна [4], С. М. Прилипко [5], Б. І. Сташків [6], Н. М. Стаховська [7], І. В. Оклей [8], М. Л. Захаров і Е. Г. Тучкова [9], О. Є. Мачульська [10] та ін. Проте стрімкий роз-

© О. В. Горбатенко, 2012

Виток законодавства про соціальне забезпечення потребує подальшого вивчення даного питання.

Метою статті є дослідження генези юридичної думки щодо правовідносин у сфері соціального забезпечення у вітчизняній науці права соціального забезпечення.

Становлення вчення про соціально-забезпечувальні правовідносини пов'язується зі становленням права соціального забезпечення як самостійної галузі в системі права. Велика заслуга у формуванні спочатку галузі законодавства, а згодом і галузі права соціального забезпечення належить В. С. Андрееву, який почав розробляти окремі проблеми соціального забезпечення ще з початку 1960-х років. [1].

У 1975 р. В. С. Андреев констатував, що в галузевій науці права соціального забезпечення було розроблено вчення про предмет галузі, окреслився підхід до визначення специфіки методу права соціального забезпечення, розкрито об'єктивна система даної галузі, в основних рисах створено вчення про правовідносини із соціального забезпечення та ін. [11, с. 184–185].

В. С. Андреев був прибічником широкого підходу до галузі й включав у правовідносини з приводу надання громадянам послуг і натуральних видів соціального забезпечення правовідносини із медичного обслуговування, лікуванню, утриманню і вихованню дітей в соціальних установах.

В. С. Андреев виділяв власно юридичний факт, який є підставою виникнення правовідношення (інвалідність, втрата годувальника, хвороба та ін.), і юридично значущі обставини і передумови (наприклад, робота в якості робітника і службовця) [12, с. 115–116]. Інші вчені не погоджувалися з таким підходом, вважаючи усі юридичні факти в юридичному складі рівнозначними, і відносили до них підстави соціальної аліментації (вік, інвалідність, народження дитини та ін.), письмове волевиявлення особи на отримання певного виду соціального забезпечення, рішення органа соціального забезпечення про призначення відповідного виду соціального забезпечення [13, с. 86].

В. С. Андреев виділив наступні критерії класифікації пенсійних правовідносин: 1) підстави призначення (пенсійні правовідносини зі старості, інвалідності, у зв'язку з втратою годувальника, за вислугу років); 2) суб'єкти (пенсійні правовідносини робітників і службовців, колгоспників, військовослужбовців та інших категорій осіб); 3) джерела пенсійного забезпечення (бюджет державного соціального страхування, прями асигнування із державного бюдже-

ту, централізований союзний фонд соціального забезпечення колгоспників); 4) строки виплати (довічно і на певний період); 5) нормативні акти, що регулюють окремі види пенсійного забезпечення та ін. [14, с. 102].

Водночас В. С. Андреев був прибічником відмови від правової категорії «соціального ризику». Він писав, що система страхування соціальних ризиків могла виникнути й отримати розвиток тільки при капіталізмі й відносно пролетаріату, для якого настання ризиків неминуче тягло втрату джерела коштів до існування [15, с. 13].

У цьому вчений помилявся, оскільки в сучасній науці права соціального забезпечення є загальновизнаним, що в основу юридичного механізму соціального захисту покладено категорію соціального ризику. Феномен соціального ризику визнано підставою, що виокремлює соціальний захист серед інших способів матеріального забезпечення громадян [16, с. 65].

Відзначаючи безсумнівну заслугу В. С. Андреева у формуванні права соціального забезпечення як самостійної галузі права, не можна не згадати про вчених, які зробили істотний внесок у розробку радянського вчення про соціальне забезпечення, переважно про соціальне страхування. В силу низки причин це було можливим тільки до кінця 20-х років ХХ ст. Серед таких вчених — М. А. Вігдорчик, який одним із перших став застосовувати в Росії термін «соціальне страхування».

Вчений займався проблемами соціального страхування з позицій теорії і практики. Він визначив поняття «соціальне страхування», дав чіткі класифікації видів соціального страхування. По видах соціальних ризиків вчений виділяв: 1) за відсутності попиту на працю — страхування на випадок безробіття; 2) при втраті працездатності — страхування на випадок хвороби, нещасного випадку, інвалідності, старості, материнства і смерті. За характером організації вчений виділяє: а) добровільне; б) обов'язкове; в) факультативно-обов'язкове; г) пенсійне (без внесків самих застрахованих). За внутрішньою структурою страхування може бути державним, муніципальним, взаємним і комерційним, а за колом його дії — місцевим (приватним), загальним і міжнародним [17, с. 20–25].

М. А. Вігдорчик розглядав соціальне страхування як історичне явище, прослідкувавши його розвиток у різних країнах.

Вчений виділив три основних етапи розвитку соціального страхування до початку ХХ ст.:

1) період добровільного соціального страхування; 2) період факультативно-обов'язкового і приватно-обов'язкового соціального страхування; 3) період обов'язкового соціального страхування [17, с. 29–44]. Ним були визначені основні тенденції розвитку соціального страхування на початку ХІХ ст. на прикладі Німеччини [17, с. 44–48]. Це, по-перше, поступове розширення кола осіб, яких страхують. По-друге, розширення функцій соціального страхування. Йдеться про збільшення страхових випадків, зростання допомоги, що надаються при їх настанні, і збільшення строку їх виплати. Страхування стало поширюватися на членів сімей застрахованих. При цьому страхові установи набували власні лікарні, санаторії та ін. Участь держави у страхуванні стає все більш активною, особливо у страхуванні інвалідності, старості, вдовства та сирітства. По-третє, продовжувалася демократизація інститутів соціального страхування. Голос застрахованих поступово набував все більшого значення в управлінні справами страхових організацій. Дана тенденція тією чи іншою мірою проявилася практично в усіх державах.

М. А. Вігдорчик спробував обґрунтувати ідеальний (досконалий) інститут страхування як інструмент досягнення мети державного забезпечення (без внесків застрахованих). Вчений вважав, що соціальне страхування повинне бути загальним, поширено на усіх громадян, які мають прибуток не вище певного, фіксованого в законі максимуму, незалежно від того, чи є джерелом прибутку продаж робочої сили або продаж продуктів праці (йдеться про самостійного виробника, який не використовує найману працю, або використовує її у незначних розмірах).

Багато положень «досконалого інституту соціального страхування були відроджені у ході соціальних реформ в Росії та Україні у 90-х роках минулого сторіччя. Це і принципи соціального партнерства в управлінні фондами соціального страхування і фінансування фондів, широке коло застрахованих (у тому числі й самозайняте населення). Частина положень цього «досконалого інституту» чекають свого часу. Так, залишається актуальним завдання реалізації обґрунтованого М. А. Вігдорчиком принципу єдності організації соціального страхування. Вчений цілком слушно вважав, що дроблення соціального страхування на окремі галузі не є виправданим, а існуюче дроблення є пережитком, який склався історично в силу виникнення різних видів соціального страхування не одночасно, а у

досить широкому часовому діапазоні. Зокрема відзначалося, що таке дроблення соціального страхування на окремі гілки значно підвищує організаційні витрати на утримання особливого штату службовців кожного фонду страхування. Це — по-перше, а по-друге — на практиці досить часто об'єкти окремих видів страхування не можуть бути розмежовані, наприклад, досить складно провести межу між хворобою та інвалідністю при страхуванні [18, с. 36–38].

Ідеї М. А. Вігдорчика, інших вчених — О. М. Вінокурова [19], В. М. Дурденевського [20] та ін. отримали розвиток у наукових працях вчених-фахівців із права соціального забезпечення у радянський період.

В. Г. Яроцький був першим із російських вчених, хто розробив концепцію обов'язкового соціального страхування на межі ХІХ–ХХ ст. Він першим здійснив комплексне дослідження правового регулювання соціального страхування [21].

Саме поняття соціального ризику В. Г. Яроцький пов'язував із розвитком капіталістичних відносин і появою крупного машинного виробництва. Це, з одного боку, призвело до виникнення цілого класу — найманих працівників, для яких використання праці було єдиним джерелом існування. З іншого боку, економічний прогрес і масове використання машин призводили до підвищеного травматизму на виробництві. До числа страхових випадків В. Г. Яроцький однозначно включав втрату працездатності внаслідок хвороби, трудове каліцтво, професійне захворювання і старість. Страхування, на думку вченого, повинно було носити обов'язковий характер, і перебування у трудових відносинах мало визначати становище працівника як застрахованої особи. В якості страховика повинен був виступати державний орган, зацікавлений не стільки в отриманні прибутку, скільки у своєчасній виплаті встановлених сум застрахованій особі [21].

Вчений захищав не просто ідею соціального страхування, а саме державного страхування соціальних ризиків.

Однією з перших наукових праць, присвячених правовідносинам у сфері соціального забезпечення, була монографія О. Д. Зайкіна «Правоотношения по пенсионному обеспечению» [2]. Це було перше фундаментальне комплексне дослідження пенсійних правовідносин. Вчений розглянув основні питання пенсійних правовідносин, пов'язуючи їх з економічними відносинами із розподілу фондів суспільного

споживання при соціалізмі. Разом із тим дослідження було побудоване на формально-догматичній основі, а саме з точки зору загальної теорії права аналізувалися суб'єкти пенсійного правовідношення, об'єкт, суб'єктивні права і обов'язки сторін, підстави виникнення, зміни і припинення пенсійних правовідносин. О. Д. Зайкіним було дано визначення пенсійного правовідношення як юридичного відношення, в якому одна сторона — та, яка досягла певного віку або непрацездатний громадянин (із числа робітників, службовців, колгоспників, військовослужбовців та інших категорій громадян, а у визначених законом випадках членів їх сімей) за наявності окремих об'єктивних підстав пенсійної аліmentaції (стаж роботи, вислуга років, втрата годувальника) має безумовне право на отримання регулярної (періодичної) виплати соціально-аліментарного призначення (пенсії), а інша сторона — орган матеріального забезпечення — зобов'язаний зробити виплату і здійснювати на користь пенсіонера інші дії, передбачені законом [2, с. 27–28].

Комплексне монографічне дослідження правовідносин із соціального забезпечення в СРСР як соціально-зобов'язальних правовідносин було проведене Р. І. Івановою [3]. Вчений вважала можливим поєднання таких характеристик соціально-забезпечувального правовідношення, як його зобов'язальний і соціально-аліментарний характер [3, с. 22].

Вагомим внеском у становлення вчення про правовідносини із соціального страхування стали наукові праці К. С. Батигіна, який визначив відмінності між відносинами із соціального страхування і відносинами із соціального забезпечення. Перші мають своїм призначенням реалізацію прав громадян як працівників на матеріальне забезпечення і обслуговування, а інші — як членів суспільства у випадках, зазначених у законі. Інакше кажучи, за соціальним забезпеченням громадяни отримують свою частку із суспільних фондів споживання як члени суспільства для матеріального забезпечення і обслуговування у старості, стійкій втраті працездатності та в інших випадках, а по соціальному державному страхуванню — як працівники при тимчасовій втраті працездатності. Як відзначав К. С. Батигін, аліментарними за своєю природою є тільки відносини, що виникають у зв'язку з утриманням за рахунок суспільних фондів споживання громадян, які не перебувають у трудових відносинах і реалізують своє конституційне

право на матеріальне забезпечення. У зв'язку з цим вчений доходить висновку, що відносини із соціального страхування з тимчасової непрацездатності не належать до предмету права соціального забезпечення. На його думку, громадянин, який вступає у трудове або колгоспне правовідношення, одночасно стає суб'єктом правовідношення із державного соціального страхування або соціальному страхуванню колгоспників. Таким чином, виникає складне правовідношення із соціального страхування із трьохсуб'єктним складом (працівник, страховальник і орган, який здійснює страхування) [22, с. 25–29]. Однак при цьому він не зазначав, якою галуззю права ці відносини регулюються.

Вчений також вважав, що необхідним юридичним фактом для виникнення правовідношення із державного соціального страхування є трудовий договір, а не правовий стан — бути застрахованим [22, с. 31–32].

У сучасній літературі правовідносини у сфері соціального забезпечення розглядаються як система правовідносин, ядром яких є основне соціально-захисне правовідношення, яке виникає між фізичною особою та уповноваженим державою суб'єктом (органом праці й соціального захисту, соціальним фондом, органами Пенсійного фонду України, недержавним пенсійним фондом, соціальними установами та закладами тощо) із приводу призначення та надання відповідної соціальної виплати чи послуги. Крім основного соціально-захисного правовідношення, у сфері соціального захисту виникають й інші правовідносини — процедурні, процесуальні, організаційно-розпорядчі й охоронні [4, с. 155–156].

С. М. Прилипко вважає, що на нинішньому етапі становлення системи соціального забезпечення України предметом регулювання норм права соціального забезпечення виступають наступні види суспільних відносин: а) відносини з обов'язкового державного соціального страхування; б) пенсійні відносини, які засновані на засадах обов'язкового соціального страхування, а також відносини з пенсійного забезпечення окремих категорій громадян; в) відносини із приводу забезпечення громадян допомогою; г) відносини із приводу надання громадянам натуральних соціальних послуг, медичної допомоги і лікування; д) відносини із приводу забезпечення громадян компенсаційними виплатами; е) відносини із приводу встановлення юридичних фактів, реалізації і захисту права на той чи інший вид соціального забезпечення, тобто

відносини процедурного і процесуального характеру [23, с. 35]. Вчений слушно відзначає, що кожен із вказаних видів суспільних відносин має складну структуру, оскільки існує чотири фонди із загальнообов'язкового державного соціального страхування, декілька видів пенсій за віком і пенсій за вислугу років, різні види допомоги, які фінансуються за рахунок державного бюджету або місцевого бюджету тощо.

І. В. Оклей у кандидатській дисертації визначає поняття, особливості та структуру правовідносин із загальнообов'язкового державного пенсійного страхування [8, с. 9–11].

У науковій літературі визначається поняття правовідношення із соціального забезпечення. Так, на думку Т. М. Кузьміної, правовідношення із соціального забезпечення є таким, що виникло на основі норм права за волевиявленням правоздатного громадянина і за рішенням уповноваженого на то органа держави юридичне відношення, в якому один суб'єкт має право на отримання певного виду соціального забезпечення, а другий несе юридичний обов'язок надати йому певне соціальне благо [24, с. 95–96].

Соціально-забезпечувальним правовідносинам властиві наступні ознаки: 1) вони виникають внаслідок впливу норм права соціального забезпечення на поведінку суб'єктів права; 2) соціально-забезпечувальні правовідносини є зв'язком між суб'єктами права соціального забезпечення через суб'єктивні права і юридичні обов'язки; 3) соціально-забезпечувальні правовідносини є зв'язком індивідуалізованим (індивідуалізація здійснюється двома способами: поіменно і за назвою соціальних ролей (наприклад, пенсіонер — територіальний орган Пенсійного фонду України); 4) соціально-забезпечувальні правовідносини є вольовими відносинами; 5) соціально-забезпечувальні правовідносини охороняються державою; 6) вони мають претензійно-забезпечувальний характер; 7) соціально-забезпечувальні правовідносини об'єднані загальною метою.

С. М. Прилипко виділяє таку важливу ознаку соціально-забезпечувальних відносин, як неодмінна участь у них держави в особі спеціальних органів: органів соціального захисту, державної служби зайнятості або соціальних фондів. Також, вважає вчений, для соціально-забезпечувальних відносин характерне використання методу соціального надання послуг, виплат, а також принципу соціальної солідарності при розподілі соціальних коштів [23, с. 34–35].

Отже, підсумовуючи вищевикладене, можна дійти висновку, що соціально-забезпечувальні правовідносини — це врегульовані нормами права соціального забезпечення і такі, що перебувають під охороною держави соціально-забезпечувальні суспільні відносини фізичних осіб (сімей) із державними органами соціального забезпечення (соціального захисту), іншими органами і організаціями з мінімізації негативних наслідків соціальних ризиків шляхом соціального страхування, підтримки, допомоги й обслуговування, а також державного пенсійного забезпечення.

У науці права соціального забезпечення визнано відсутність єдиного забезпечувального правовідношення, у рамках якого громадяни могли б реалізувати свої права на усі види соціального забезпечення. Специфічною особливістю правовідношення із соціального забезпечення є реальне існування його лише як конкретного видового правовідношення. Фактично виникають самостійні правовідносини з кожного виду соціального забезпечення, які мають свій суб'єктний склад, підстави виникнення, об'єкт і зміст. У зв'язку з цим слід виділяти соціально-страхові правовідносини, правовідносини із державної соціальної допомоги і соціального обслуговування, правовідносини із державного соціального забезпечення та ін. Існує стільки видів соціально-забезпечувальних правовідносин, скільки існує видів соціального забезпечення, оскільки право на той чи інший вид соціального забезпечення може бути реалізовано тільки через відповідні правовідносини.

Становлення вчення про соціально-забезпечувальні правовідносини пов'язується із виокремленням права соціального забезпечення як самостійної галузі права у 70-х роках минулого століття. У сучасний період з 1991 р. і до сьогодні відбувається подальший розвиток вчення про правовідносини у сфері соціального забезпечення.

Список використаної літератури

1. Андреев В. С. Материальное обеспечение граждан СССР в старости, в случае инвалидности и временной нетрудоспособности (правовые вопросы) / В. С. Андреев. — М. : Госюриздат, 1963. — 162 с.
2. Зайкин А. Д. Правоотношения по пенсионному обеспечению / А. Д. Зайкин. — М. : Изд-во Москов. ун-та, 1974. — 191 с.
3. Иванова Р. И. Правоотношения по социальному обеспечению в СССР / Р. И. Иванова. — М. : Изд-во Москов. ун-та, 1986. — 176 с.

4. Болотіна Н. Б. Право соціального захисту України : навч. посіб. / Н. Б. Болотіна. — К. : Знання, 2005. — 615 с.
5. Прилипко С. Н. Правоотношение по праву социального обеспечения / С. Н. Прилипко // Проблемы законности : респ. міжвід. наук. зб. Вип. 58. — Х. : НЮАУ, 2003. — С. 61–70.
6. Сташків Б. І. Теорія права соціального забезпечення : навч. посіб. / Б. І. Сташків. — К. : Знання, 2005. — 405 с.
7. Стаховська Н. М. Відносини у праві соціального забезпечення : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення» / Н. М. Стаховська. — К., 2000. — 21 с.
8. Оклей І. В. Правове регулювання пенсійного забезпечення та надання соціальних послуг в системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення» / І. В. Оклей. — Харків, 2008. — 18 с.
9. Захаров М. Л. Право социального обеспечения России / М. Л. Захаров, Э. Г. Тучкова. — М. : Волтерс Клувер, 2005. — 640 с.
10. Мачульская Е. Е. Право социального обеспечения / Е. Е. Мачульская, К. Е. Добромыслов. — М. : Книжный мир, 2006. — 416 с.
11. Андреев В. С. Вопросы теории советского права социального обеспечения / В. С. Андреев // Проблемы трудового права и права социального обеспечения. — М. : Юридическая литература, 1975. — 192 с.
12. Андреев В. С. Право социального обеспечения в СССР / В. С. Андреев. — М. : Юридическая литература, 1974. — 349 с.
13. Зайкин А. Д. Советское право социального обеспечения / А. Д. Зайкин. — М. : Изд-во Москов. ун-та, 1982. — 264 с.
14. Андреев В. С. Социальное обеспечение в СССР (правовые вопросы) / В. С. Андреев. — М. : Юридическая литература, 1971. — 256 с.
15. Андреев В. С. Правоотношения по государственному социальному страхованию в СССР / В. С. Андреев. — М. : Изд-во МГУ, 1962. — 64 с.
16. Болотіна Н. Б. Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні / Н. Б. Болотіна. — К. : Знання, 2005. — 381 с.
17. Вигдорчик Н. А. Теория и практика социального страхования. Вып. 1 / Н. А. Вигдорчик. — Пг. — М. : Книга, 1922. — 156 с.
18. Вигдорчик Н. А. Государственное обеспечение трудящихся (итоги и перспективы социального страхования) / Н. А. Вигдорчик. — Пг. : Изд. акц. об-ва «Муравей», 1917. — 86 с.
19. Винокуров А. Н. Социальное обеспечение (от капитализма к социализму) / А. Н. Винокуров. — М. : Госиздат, 1921. — 16 с.
20. Дурденевский В. Н. Лекции по праву социальной культуры / В. Н. Дурденевский. — М. : Госиздат, 1929. — 327 с.
21. Яроцкий В. Г. Страхование рабочих в связи с ответственностью предпринимателей. Т. 1–2 / В. Г. Яроцкий. — СПб. : Тип. А. Бенке, 1895. — 243 с.
22. Батыгин К. С. Ответственность по законодательству о социальном страховании / К. С. Батыгин. — М. : Юридическая литература, 1974. — 142 с.
23. Прилипко С. М. Предмет права социального обеспечения : дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення» / С. М. Прилипко. — Харків, 2007. — 382 с.
24. Кузьмина Т. М. Советское право социального обеспечения / Т. М. Кузьмина. — Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1982. — 128 с.

Стаття надійшла до редакції 18.07.2012 р.